

Слободан Антонић¹

Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за социологију, Београд

DOI 10.5937/kultura2172083A

УДК 94:341.485(=163.41)(497.5)"1941/1945"

343.819.5(=163.41)(497.5)"1941/1945"

271.2-185.3

оригиналан научни рад

ТРАУМА ЈАСЕНОВЦА

Сажетак: Јасеновачки логор карактеришу масовни и садистички злочини, јединствени у историји. Стога је Јасеновац не само наша национална траума већ и једнако озбиљна траума како за човечанство тако и за хришћанство. Јасеновац, можда још више него Аушвиц, отвара питање природе човека и његових пошеница за његово даровање над природом и историјом, а с друге стране актуелизује питање разумевања Божије промисли и историје као дешавања сада. Траума Јасеновца може бити превађана ирвенствено у култури – као свеукупном пољу поезиса које укључује уметност, философију, религију и науку – а овај ојед је ириво њом превађавању.

Кључне речи: зло, питања, философија историје, теодикеја, некажњени геноцид

Моје поколење има трауму због и од *деведесетих*.² То знају политичари, домаћи и страни, и често нас плаше новим санкцијама и тракторским колонама, изнуђујући нашу послушност.

Човеку је његова мука увек највећа и ниједну невољу не ваља потцењивати. Али, већини Београђана најстрашније што су донеле деведесете био је пад животног

1 Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за социологију, santonic@f.bg.ac.rs. Захваљујем Дионисију Дејану Николићу који ми је помогао да разумем могуће хришћанске одговоре на јасеновачку трауму.

2 Степен ове трауме лепо илуструју изводи из недавно објављене књиге, која припада мемоарској прози: „Криза снабдевањем у Србији већ је попримала драматично убрзање, да би се коју годину потом претворила у *пошви уни ужас*, у беду, суноврат, кошмар, у стање које до дана данашњег нико није успео да пронађе право име” (стр. 40); „1993, рат, умоболна инфлација, друштвени суноврат” (51); „свеопшти, крвави слом дојучерашњег света који се продужио на целу деценију” (51); „црни кумири историје поново су дошли по своје” (19); „раст плиме великог лудила” (43); „свеопшта нарастајућа тутњава” (43); „стварност се претворила у ноћну мору” (53); „уследио је ужас” (67); „*ђаво* је дошао по своје, *демони* историје испливали су на површину” (43); „онда је *ђаво* дошао по своје, почео је рат, провалило је лудило” (53); „убрзо ће провалити *јакао* са свим својим удеветорострученим видовима” (47); „у виду море које *не може замислити* ниједна песничка имагинација, макар њен поседник био и сам *Данџе Алиџери*” (75; моја истицања). Пантић, М. (2021) *Приче о њисцима*, Београд: Архипелаг.

стандарда, као и осећај страха, беспомоћности и огорчености који нас је често обузимао.

Постоји, међутим, једна много дубља и већа наша траума. Она се тиче, како ће се из овог рада видети, нас као људи, као хришћана и као Срба. Име те трауме је Јасеновац.

Често се може чути да је Јасеновац најстрашније место у светској историји.³ Никада толико масовних злочина праћених толико великим болом није било усредсређено у тако кратком времену и на тако мало простора. Има места у којима су почињени масовнији злочини – попут Аушвица. Има и места где су појединци „у просеку” страшније умирали – као у Фаларисовом бронзаном бику. Али нигде масовнији злочин није био праћен с толико *инвенцијивној садизма*⁴, с толико уживања у масовности произвођења бола, као у Јасеновцу.

О томе се код нас доста писало, те нема потребе за нарочитим поткрепљењима. Навешћу само речи Николе Николића (1896–1986)⁵, једног од Јасеновачких сведока:

„Сваке секунде, сваке десетине секунде јавкне смртно рањено дијете, мајка, и она мајка што под срцем носи чедо своје. Сваке секунде врисне смртно рањен младић, старац. Сваке секунде прсну десетине лубања, сијевају сјекире, ножеви, брадве. Сваке секунде прскају мозгови стотина људи, дјеце, мајки, сваке секунде шикне крв из артерија, бризне из вена. Сваке секунде замиру рефлексии исколачених, издезумљених очију, сваке секунде шило смртог страха прободје стотине срдаца. Сваке секунде грцају и гуше се у крви стотине и стотине! Сваке секунде...”⁶

Размере почињеног зла и претрпљеног бола биле су несхватљиве, што Јасеновац чини једним од јединствених догађаја у светској историји. Тако голема несрећа наравно да изазива дубоку трауму и природно је што већина људи, не само у Србији, не жели да слуша или чита о Јасеновцу. Та тема је за све нас емоционално *узнемирујућа*, а рационално *несхваћљива*.

3 „Иако није био највећи концентрациони логор у Европи, он је, по суровости злочина, како се оцењује, *највећи злочиначки пројекат у историји*, а његови злочинци *најкрволочнија људска бића у целокуиној историји човечанства*”, у: Јовановић, Б. (2016) *Антиројологија зла*, Београд: HERAedu, стр. 106. „Једно од најкрвавијих и најмасовнијих људских стратишта свих времена”, у: Џацић, П. (1991) *Нова усташка држава?: од Антје Ситарчевића до Павелића и Туђмана* – 3. допуњено изд., Београд: Полишка, стр. 24.

4 Грајф је таксативно набројао 57 начина убијања у Јасеновцу. Грајф, Г. (2018) *Јасеновац: Аушвиц Балкана*, Београд и Шем олам: Књига комерц и Институт за холокауст, стр. 264–265. Посреди је заправо испис из књиге коју је саставио сведок, лекар у јасеновачком стационару, а у којој су сви начини уморства исцрпно описани, често с пуним именима жртава и злочинаца: Николић, Н. (2015) *Јасеновачки логори*, 1. изд. 1948, Београд: Жагор, ННК Интернационал и Конрас.

5 Логораш у Јасеновцу од 1942. до 1943, када је размењен, преживео само зато што је био лекар у логорском стационару.

6 Николић, Н. нав. дело, стр. 275.

Али, требало би да покушамо да домислимо консеквенце Јасеновца. Тако ћемо припомоћи „обради” ове страшне трауме. Те последице се тичу, како реко-смо, нас као људи, хришћана и Срба.

Јасеновац је, најпре, тежак ударац хуманизму, рационализму и антропоцен-тризму. Та „најкрволочнија људска бића у целокупној историји човечанства”⁷ била су – људи. Неки од њих можда су били ментални болесници. Али већина – пого-тово ако им прибројимо једнако опаке злочинце из осталих подручја НДХ – нису били никакви лудаци одбегли из умоболнице. Били су то младићи из суседства, комшије, сељаци и поштари, студенти и ватрогасци... Баш као и њихове жртве.

Човек, људско биће, то *средиише свеиша* и *мера свих стивари*, у стању је да свирепо мучи дете, пред његовим родитељима. Николић наводи случај колеге, др Милана Сора, чију су десетогодишњу ћеркицу мучили пред оцем и мајком. Најпре су мајци усијаним жарачем пржили брадавице – „мала је врискала ужасним ври-ском – Мама, мама! Моја мама!” Онда су детету стргнули хаљиницу и жарачем јој на грудима утиснули УО (Ustaška obrana). Затим су јој то урадили на челу. На крају су девојчици усијаним жарачем спалили очи.⁸

Јасеновац као да представља крај свих наших прича о „хуманитету” и „су-бјективитету”, о човеку као „умном” и „разумном” бићу (Homo sapiens, Homo rationalis) које овладава друштвом, историјом и природом, израстајући у „субјект повесности”. Али, зар *ишаквом* бићу какав се показао у Јасеновцу дати власт над светом? Модерна је хипостазирала човека у *бои Антройоса*⁹, а битије дивинизо-вала у Мајку Природу, позивајући на „природне законе”, „природну удешеност збивања”, славећи либералистичку „индивидуалност”, уз подуку: *буди ишо ишо јеси*.¹⁰ После нововековног *удистива Бои* и обоготворења Човека¹¹, Модерна је завршила тако што је Маркиза де Сада нормализовала као *мислиоца индивидуализма и слободе*.¹² Управо је Јасеновац *унуиришња истина*, збиљски *γνῶθι σεαυτόν*¹³ Човека, тог препотенцираног идола Модерне који, добије ли слободу и „апсолутну субјективност”, постаје *самоостиварујући* Де Сад.

7 Јовановић, Б. нав. дело, стр. 106.

8 Николић, Н. нав. дело, стр. 411–412; Николић наводи и имена главних мучитеља, као и оних који су били присутни.

9 Брдар, М. (2015) *Између бездана и неба: критика Декартовој програми рационалистичног ушемељења као херменеутике нововековне филозофије*, Београд и Сремски Карловци / Нови Сад: Институт друштвених наука и Издавачка књижарница Зорана Стојановића, стр. 265.

10 Било као homo naturalis, било у Шелинговом смислу: „Буди апсолутан – идентичан са самим собом” (Sei absolut – identisch mit dir selbst); в. извор у: Брдар, М. нав. дело, стр. 195.

11 Исто, стр. 245; 259.

12 За пример нормализације: Чоловић, И. Маркиз де Сад у светлости модерне критике, у: Маркиз де Сад (1981), *120 дана Содоме*, с француског превели Светлана и Фрањо Термачић, Београд: Про-света, стр. 373–385.

13 Спознај себе.

Јасеновац је, по свему, и банкрот хуманистичких и друштвених наука, као рациоцентричних дисциплина. Јер – како *и*то објаснити? Који су *друштвени услови* произвели јасеновачке злочинце? Нису ли ти услови, такође, важили и за жртве? Социологија, историографија или психологија могу, уз сву сцијентизованост и департаманизацију, покушавати то некако да објасне. Али, *и*то се не да помоћу њих објаснити, увек ће остати један мрачан, али одлучујући, *несхваћљив* део. „Разлог злог којег никада неће моћи да се одговори на питање ’Како је то уопште могло да се догоди?’ јесте тај што је реч о погрешном питању. С обзиром на то *и*шта су *људи*, право је питање ’Зашто се то не догађа *че*шће?’”¹⁴

Јасеновац је, такође, и својеврсни крај философије историје као *иманентне интелектуалности*, саморазвојне смислене повести.¹⁵ Сви знамо за Хегелове дијалектичке тријаде кроз које свет напредује: идентитет, ког ништи негативитет, да би се заједно уздигли у тоталитет (Identität – Negativität – Totalität); бивство – ништа – постајање (Sein – Nichts – Werden), теза – антитеза – синтеза (These – Antithese – Synthese; фихтеанско тумачење).¹⁶ Али, Јасеновац је тако потпуни негативитет (зло), тако велико ништење (битија), да из њега просто нема синтезе. Какав тоталитет може у себе да укључи Јасеновац као свој нужни ступањ? Какво је *превазилажење* (Aufheben, Aufhebung) могуће из Јасеновца кад је он чисто *уништење* (Verschwinden), тотално *и*орицање (Verneinung)?¹⁷ Какво се *лукавство ума* (List der Vernunft)¹⁸ може ишчитати из Јасеновца и како се уопште после њега може и помислити да „ум влада светом” и да је „у светској историји збивање било умно”?¹⁹ Какав је Јасеновац *логички* моменат *свјетског духа*, и за шта је тачно, за које је светскоисторијске сврхе, било потребно оно свирепо мучење ћеркице Милана Сора?

То исто важи и за материјалистичку верзију есхатона код Маркса и следбеника. Какав то *praxis* (πραξις) имамо у Јасеновицу, како изградити *царство слободе* (Reich der Freiheit) и реалну Утопију, у којима су *ослобођени* сви људски *и*штенцијали (јер човек је, је ли тако, у *суштини добар*) – после Јасеновца? Такође и

14 Реплика из филма Вудија Алена *Хана и њене сестре*, која се односи на Аушвиц; нав. у: Крстић, П. Аушвиц: скандал за мишљење или скандал мишљења, *Холокауст и филозофија*, ур. Лошонц, М. и Крстић, П. (2018), Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију, стр. 198–230, стр. 198; моје истицање, <https://sn.rs/xt6k1>

15 У значењу „објашњења светске историје као повезаности догађаја и токова, у односу на крајњи смисао”; Левит, К. (Karl Löwith 1897–1973), (1990) *Свјетска и*овијесј и *догађање сјаса*, (Weltgeschichte und Heilsgeschehen: Die theologischen Voraussetzungen der Geschichtsphilosophie), прев. Вукић, М. Загреб – Сарајево: Аугуст Цесарец – Свјетлост, стр. 26.

16 Историјски примери који се често дају су Рим – хришћанство – Запад, или либерални капитализам – комунизам – држава благостања.

17 Исто Лиотар и о Аушвицу: „Која врста мисли је способна ’открити’ Аушвиц у смислу речи aufheben, постављајући га у општи, емпиријски, па чак и спекулативни процес управљен према универзалној еманципацији?”; Лиотар, Ж. Ф. (1990) *Пос*модерна *и*ројумачена *дје*ци, Загреб: Аугуст Цесарец и Напријед, стр. 106; нав. у: Крстић, П. нав. дело, стр. 211.

18 Хегел, Г. В. Ф. (2006) *Филозофија и*сторије, с немачког превео Зец Б., Београд: Федон, стр. 40.

19 Исто, стр. 14.

Хајдегер: у Јасеновцу се сасвим лепо могло сагледати како све могу да *са-дивсѝвују* (Mitsein mit Anderen) сингуларни носиоци *ѝу-диѝа* (Dasein), и шта све садржатељи биѝевне *свеѝлине* (Lichtung) могу да раде једни другима.

Црна рупа Јасеновца – још више него Аушвица – за разумне људе крај је пројекта Модерне.²⁰ Адорно се питао како је уопште „после Аушвица могуће писати песме”²¹, а ми се питамо како дечије сузе из Јасеновца нису отровале и зауставиле целокупни свет живота (Lebenswelt). Адорно је сматрао да је „Аушвиц непобитно доказао неуспех културе”, пошто нам је белодано демонстрирао, између осталог, и то да „читаве традиције културе, уметности и просвећених наука [...] нису усѝеле да захвате и *ѝромене човека*.”²² Но, што је још горе, за разлику од Аушвица свет *не зна* за Јасеновац – тај злочин још није *ѝокајан*. Да је Јасеновац данас, код просвећених људи и народа, *амдлематѝични ѝѝојос*, можда бисмо и могли рећи – ето, човечанство је нешто кроз патњу научило (Есхилово *πάθει μάθος*²³). Али, управо међу тим просвећеним људима и народима, пред тим Светским судом (Weltgerichte), Јасеновац је непознат. Такође, да је Јасеновац као злочин *покајан* – освешћен и ожаљен као једна од етапа вишекратног геноцида, правог „серијског холокауста”²⁴ – могли бисмо рећи: ето, *покајање* је *јамство* да нема понављања. Али, држава у којој је Јасеновац, чланица просвећене ЕУ, слави Олују, ту важну етапу 3/3 плана (побити, протерати, асимилувати)²⁵, као *државни ѝразник*...

Јасеновац је траума и за хришћане. Они верују да „ништа у свету није само од себе”²⁶, да постоји Светлост Божијег Промисла²⁷, провиденцијални план који обухвата прошлост, садашњост и будућност (*Оѝкривење*). Поједини философи не мисле да је баш све што се у историји десило део Божијег плана²⁸, или верују да Бог

20 „Извор Холокауста не може се лагодно приписати антимодерном мишљењу, већ се мора пронаћи у срцу модерног ума”; Крстић, П. нав. дело, 206; темељну грешку у самом модерном мишљењу показује Брдар, М. нав. дело.

21 Адорно, Т. (1979) *Неѝатѝивна дијалекѝика* (изв. 1966), Београд: Београдски издавачко-графички завод, стр. 295.

22 Исто, стр. 299; моје истицање.

23 „Патњама се памет стиче”; Aesc. Agam. 178; прев. Милош Ђурић.

24 Пушоњић, С. (2019) *Иголи ѝоробљеноѝ свеѝа: оѝледи, есеји, сведочансѝва*, Београд: Виогор, стр. 5. О вишеетапног геноциду чији је део Јасеновац видети и: Јовановић, Б. нав. дело, стр. 99–118.

25 Миле Будак, у свом говору у Госпићу, на великом збору, јула 1941: „Један дио Срба ћемо побити, други раселити, а остале ћемо превести у католичку вјеру и тако претопити у Хрвате”; Новак, В. (1948) *Magnit Crimen: ѝола вијека клерикализма у Хрваѝској*, Загреб: ауторско издање, стр. 605.

26 Владика Николај (2001) *Охридски ѝролоѝ*, 1. децембар: Беседа о створењу света, Шабац: Глас Цркве, стр. 879.

27 Маравић, М. (2020) *Философија физикалије у крују двојке: дневник физикалица (1) у чеѝири сѝѝоѝи-не слова, леѝа Госѝодњеѝ 2019*, Београд: ауторско издање, стр. 98.

28 Оно што се догодило непосредним деловањем Провиђења назива се Света Историја; на том становишту су Жак Бенињ Босије (Jacques-Bénigne Bossuet, 1627–1704; в. Левит, К. нав. дело, стр. 178) и Мозес Хес (Moses Hess, 1812–1875), који је и написао књигу *Свеѝа исѝѝорија човечансѝва* (Die heilige Geschichte der Menschheit, 1837; в. Кучинар, З. (2011) *Филозофија чина Ауѝсѝа Ђешиковскоѝ и Мозеса Хеса*, Београд: Plato Books и Б & С, стр. 136.

ограничено надзире свет и не меша се превише у историју²⁹, док трећи држе да је погрешно тражити у *јојединачним* догађајима Његове по(р)уке³⁰. Али, Јасеновац је тако крупан догађај да он ипак мора да буде третиран као један у низу *свештих ужаса* (*mysterium tremendum*)³¹ – којих је, наравно, *најмање моћуће*, али којих има у светској историји³². Стратегија теодикејског објашњења обично наглашава да су масовна страдања, укључивши и погибел несумњиво невиних жртава, казна за људску охолост и врста застрашујућег упозорења. Модерни човек прогласио се малим богом и нарцисоидним средиштем света³³, али „*дисти као Бој!*” – то је охолост

29 Cohen, A. A. (1981) *The Tremendum: A Theological Interpretation of the Holocaust*, Crossroad, New York; в. Крстић, П. нав. дело, стр. 206–207.

30 Колаковски, Л. [Leszek Kołakowski] (1992) *Религија: Ако нема Боја... О Боју, ђаволу, греху и осталим бријама иакозване философије религије* [*Religion: If there is no God... On God, the Devil, Sin and other Worries of the so-called Philosophy of Religion*, 1982], Београд: Београдски издавачко-графички завод, стр. 41-2; уп. Жуњић, С. (2009) *Модерност и филозофија: разматрања о духу времена са размеђа векова. Том 1, Наслеђе Модерне*. Београд: Plato Books и В & S, стр. 429; 437.

31 Рудолф Ото (Rudolf Otto, 1869–1937) разликовао је *misterium tremendum* (застрашујућа тајна) и *misterium fascinatum* (привлачна тајна), као два облика у којима се јавља нуминозно (свето). *Misterium tremendum* код хришћана најчешће производи страхопоштовање према Божијем гневу, надмоћи и вољи, осећај сопственог ништавила пред силом Божијом. Ото, Р. (1983) *Свешто: о ванразумском у јојму божанској и његовом односу према разумском*, превео Владимир Премец, Сарајево: Свјетлост.

32 Теодикеја не тврди да је ово најбољи могући свет, већ свет с најмање великих зала које је допустио Бог. Заштитник само не дозвољава Злом да оде предалеко (*Књ. о Јову*, 1:12; 2:6), будући да жели да што више људи буде спасено (Апостол Павле: „Бог хоће да се сви људи спасу и да дођу у познање истине”; 1. Тим. 2, 4). Као што вели Фредерик Зонтаг, при првом већем сусрету са злом ми се питамо: „Зашто то Бог дозвољава?” али већ код другог таквог сусрета ми смо запитани: „Како то да зло није већ *све* запосело и разорило” и „Није ли то заслуга Заштитника?” (Sontag, F. (1970) *The God of Evil: An Argument from the Existence of the Devil*, New York: Harper and Row, p. 146). Зонтаг не мисли да је Бог дужан да обезбеди минимално зло у свету, већ само да нас заштити од превеликог зла. „Бог нас намерно ставља у ситуацију која је лошија од најбоље и у којој постоје траћења и разарања која се не могу објаснити неком сврхом. Нису нам дати добри изгледи за успех. То не доказује да Бог не постоји, већ само да имамо посла са Богом способним за грубости које су веће од оних што би их неки људи употребили” (исто, стр. 141).

33 Данас се слави Ђовани Пико дела Мирандола (Johannes Picus de Mirandula 1463–1494) и његов *Говор о достојанству човеку* (*Oratio de hominis dignitate*, 1486) као темељ модерног хуманизма. У њему Пико тврди да „ништа не завређује више дивљења неголи човек”, да је човек „средиште света” (33), да он може да узме „оно обличје самога себе које сам за себе пожели” (33), односно „да јесте оно што хоће да јесте” (37) – што укључује да буде „животиња” (33), „жбун” (35), „скот” (35), али и „божанство људским месом пресвучено” (37; моје истицање). Пико цитира (37) старо-заветног пророка који каже: „Богови сте и синови вишњега” (Псал. 82, 6), а као део способности *стварања* он наводи – *маију* као *јосјодарење нечистиим силама*. Постоји, каже он, „магија двојка: једна почива на делању и вољи злих духа, [...] а друга (је) испуњеност природне философије” (87); у овом другом смислу, маг је „слуга природе” (89), он дела „помоћу природне магије” (93), са овом разликом: „као што човека једна (магија – С. А.) гура у подаништво и робовање нечистим силама, тако га друга чини господаром и владаром над њима” (91). Са оваквим идејама, Пико и јесте утемељивач савременог хуманизма. Мирандола, Ђ. П. (1994) *Говор о достојанству човеку*, с латинског превео Синан Гуцевић, Београд: Филип Вишњић.

Сатане, која је била узрочник његовог пада.³⁴ И довољно је да се Бог, из разлога које тек ваља сазнати, макар делимично повуче и препусти човеку и његовој *айсо-лујиној слободи* неко место – попут Јасеновца. Празнину ће одмах попунити зло, те сасвим лепо можемо сагледати сву дубину људске природе и њене *йалосџи*. У том смислу, а као део *дешавања сџаса* (Heilsgeschehen), Јасеновац може бити, баш као место утонуло у *заборав свейџа*, и језиво упозорење хришћанима да у последњим временима, велике апостазије и опште палости, и они, у тишини и тами, могу бити *заклани*, а да то нико не приметити.

За хришћане, наравно, ни у Јасеновцу човек није сасвим напуштен – невин док страда, с њим страда и Христос, а ту је и Богомајка, да загрли и утеши.³⁵ У Бога нема мртвих, Богу су сви живи³⁶, јасеновачка деца су у вечности живља него што су била овде, на земљи, а многи хришћани верују да су сви они, невини и мученички пострадали, заправо Богородичини ратници есхатолошки последње битке између добра и зла, у којој ће пресудно допринети коначној победи.³⁷ То ће бити освета Злом – том правом господару Јасеновца.

Апсолутно зло – чињење зла ради зла, зарад уживања у болу жртве³⁸ – излази из домена уобичајеног „људског”. Кант је објашњавао да људи зло чине из себичности, усвајајући из „самољубља” неморалне максиме понашања (тзв. *радикално зло* [radikal Böse])³⁹. Али, Кант је мислио да се не може објаснити зашто људи бирају добре или зле максиме⁴⁰, те да у „изопаченој злој вољи”, поготово у чињењу зла ради зла, има нечег „демонског”⁴¹. Уистину, главна алтернатива кантовском

34 Главуртић, М. (1978) *Сайџана*, Београд: ауторско издање, стр. 307; изворно истицање.

35 На питање *йге је био Бој* Брдар одговара (нав. дело, стр. 267): „Бог је био у Аушвицу, Јасеновцу, Гулагу, сваки дан и сваки час је убијан, убијањем људи, жена и деце, Бог је био у њима, и дотично искуство је доказ да човек поживотињи до бескраја када изгуби Бога из себе. Онда ће га убити у Другом, над којим ће се потом бескрајно иживљавати.”

36 „А Бог није Бог мртвијех него живијех; јер су њему сви живи” (Лука, 20; 38).

37 Гледиште које, рецимо, заступа Јустин Философ (Ιουστίνος ó Μάρτυρ, живео 100–165) јесте да је „коначно уништење Царства Сатаниног одложено све док на онај свет не оде довољан број верних хришћана и попуни бојне редове који су падом анђела остали упражњени” (нав. у: Расел Б. Ц. [Jeffrey Burton Russell] (1995) *Принц џама: радикално зло и моћ добра у исџиорији* [The Prince of Darkness: Radical Evil and the Power of Good in History, 1988], Београд: ПОНТ, стр. 65). Сатана се посебно боји Богородице, која је од почетка, како каже Јефрем Сирин (Mor Afrêm Sûryâûâ, живео 306–373), „бич демона” и „страх пакла” (нав. у: Главуртић, М. нав. дело, стр. 309), као и „њене сиромашне деце која ће она подигнути (у последња времена – С. А.) да ратују против ђавола” (Грињон де Монфор [Grignon de Montfort, 1673–1716]; нав. у: Главуртић, М. исто, стр. 310).

38 „Чисто зло”; Багај, Ж. (Georges Bataille, 1897–1962) (1977) *Књижевност и зло*, Београд: Београдски издавачко-графички завод, стр. 12.

39 Кант, И. *О радикалном злу* (Vom radikalen Bösen, 1792); опширније у: Лолић, М. (2011) Да ли је Кантово схватање радикалног зла довољно радикално, *Филозофија и друштво*, Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију, год. 28, бр. 4, стр. 23–36, <https://sn.rs/u1n44>.

40 „Коначни субјективини темељ за усвајање добрих или злих максима” није „нам докучив”; Кант, И. (1990) *Релиџија у ираницама чистџој ума*, Београд: Београдски издавачко-графички завод, стр. 21.

41 Лолић, В. нав. дело, стр. 33.

универзалном моралу – али алтернатива која је збиља *доследна* – јесте морал Де Сада⁴². Колаковски после „апсолутног зла” Аушвица⁴³ – а шта би тек рекао да је знао за Јасеновац – објављује да би у философији ђавола „требало третирати озбиљно”⁴⁴. У досад најбољем роману о Јасеновцу⁴⁵, управник логора себе види као „првосвештеника” (71) који „мрачном богу Јасеновца” (76) – „окрутном” (17), „бешћутном” (37), „хладном богу што се повлачи у земљу” (27), али и другим „боговима подземља, жељних крви и утробе” (57)⁴⁶ – приноси људске жртве⁴⁷ у својеврсном обреду⁴⁸, као „свети задатак” (35) и „божански налог” (34). Тај страшни бог Јасеновца следбеницима „нуди праву слободу, која је само једна: слобода убијања” (17)⁴⁹, то је „божанска слобода [...] кад се одлучује о животу или смрти многих јединки” (35)⁵⁰ – „и ми смо клали, полагали у земљу и певали обредне песме, јели њихово месо”⁵¹, слободни, први пут заиста слободни” (35–36).

42 Лолић, В. исто; Крстић, П. нав. дело, стр. 205–206. „Морал или може постојати као традиционални (практично дефинисан у хришћанству), или ће тежити својој *инверзији*, а не може бити 'неутралан'”. Крстић, Д. (2014) *Психолошке белешке: љокушаји љсихолошке хронике [1960–1969]*, Нови Сад: Балканија, стр. 110. Кад добије апсолутну слободу да може, без икаквих последица, бити себичан до краја, егоиста се по правилу лако отвара за Старог кушача (*Мај*, 4:3) и брзо се озверује у Де Сада. Зато су Кант и Де Сад практично две главне *доследне* моралне алтернативе.

43 Адорно, Т. нав. дело, стр. 298.

44 Колаковски, Л. (1989) *Ђаво у историји*, Бањалука: Глас, стр. 286.

45 Чучковић, Г. (1988) *Једење бојева*, Земун: Арион (1. изд. 1983); у наставку чланка бројеви страница дати су у заградама.

46 За хришћанина су, јасно, „сви богови незнабожаца бесови (демони)”; *Псалм* 95:5.

47 „Непрегледне колоне жртвоване су” (86), јер „што је жртва обилнија самилост богова је очигледнија” (54). „Чин жртвовања” (15) је „посвећена смрт” (15), „сакрално убиство” (53), „божанска мисија” (47).

48 „Јасеновачки обред био је јединствен” (70); слично: стр. 8, 48, 53, 58.

49 „Човек сам јер могу да убијем” (60). Јасеновац је имао задатак не само да принесе што више жртава на олтар Злог, како би овај „услишио молбе, задовољан мрцима и крвљу што му је посвећивана свакога дана” (81), него и „да људи постану свесни своје праве природе. Они и не могу деловати изван ње, а то значи да се *зайочейно крейшање мора довршиши*” (86; моје истицање). Сама људска природа („наш јасеновачки обред води порекло из дубине људског дића као неотуђивог дела божанства”; 87) јамство је да се Јасеновац мора поновити (87–89).

50 „Диван је осећај имати толико судбина као на длану, бити Велики Маг што одлучује о ономе што је понекад само боговима доступно” (33). „Бити истински слободан значи бити бог на Земљи” (54), пустити да ради „ледени, мрачни и помамни део човека” (77) који том богу и припада (77), бити слободан значи „бити раван богу по окрутности и дешћутности за те гомиле што су свакодневно умирале на овом жртвенику, у једном од храмова нове вере” (55). Чучковић мрачни култ Јасеновца приказује као мешавину култа хтонских, паганских „богова” (Геје, Крона, Титана, Диониса) и гностичких веровања да је Творац (који је заправо зли Демијург) сместио људску душу у тамницу-тело, из које је ваља издавити смакнућем: „Што душа пре буде ослобођена тамнице, то боље за човечанство. И ми смо настављали свој рад уверени да је исправан и у складу с најчовечијим веровањем о ослобођењу за један нови и лепши живот сједињен с богом” (36).

51 „Обредно једење људског меса омогућавало је свакој појединачној психи да схвати божански смисао стварања, допре до дубина у којима се потиру све разлике и где се живот целе заједнице и природе одржава убијањем” (33).

Управо непосредним присуством „бескрајне силе Таме”⁵² коју су људи у својој слободи призвали и пустили у дејство, хришћанин у целости може да објасни Јасеновац. Знамо да се „крвник људски од искона”⁵³ појављује гдегод је рат⁵⁴, али Јасеновац је право хајдегеријанско присуство (*Anwesen, Anwesenheit*) *суйсџианције зла*, самоиспољавање Злог⁵⁵. Крв невиних као да је морала бити просута на олтар застрашујуће „нечистом бићу”⁵⁶, и ова окултна димензија жртвоприношења *клањем* заправо одликује целокупни НДХ геноцид („Покољ”) у чијем центру је Јасеновац.⁵⁷ Уз демонску запоседнутост јасеновачких чудовишта⁵⁸, хришћанима присутност „кнеза овога свијета”⁵⁹ у Јасеновцу показује и систематско затрпавање истине о злочину. Сатана је „лажа и отац лажи” који „кад лаж говори, своје говори” (Јован 8:44) и потпуно је природно да он ради на ширењу исполинских и бестидних лажи о Јасеновцу.⁶⁰ Али, ту постоји и додатни мотив: присутност

52 Главуртић, М. нав. дело, стр. 225.

53 Тако га зове Христос у *Јов.* 8:44.

54 Заправо, „ђавоље силе углавном су и започињале све ратове”. Атанасије [Јевтић, епископ Захумско-херцеговачки], Најгори од свих могућих ратова, у: Младеновић, Р. и Ђулибрк Ј. ур. (1996) *Јаће Божије и звијер из бездана: философија раџа*, Зборник радова с другог богословско-философског симпозиона у дане светих Кирила и Методија, ур. Радош М. Младеновић и јерођакон Јован [Ђулибрк], Цетиње: Светигора, стр. 69–76; навод је на стр. 70.

55 О могућем присуству ђавола у историји писао сам овде: Антонић, С. (2012) *Ђаво, историја и феминизам: социолошке њустиоловине*, Крагујевац: Центар слободарских делатности, стр. 11–28. <https://sn.rs/tx1sf>

56 Нинковић, К. Философија рата – философија васељене, у: Младеновић, Р. и Ђулибрк Ј. ур. (1996), стр. 252–260; име је на стр. 256.

57 Дон Јозо Царев, жупник у Неорићу, у једном говору је рекао: „Као што су кршћани водом крштавани, тако ћемо сада ми Хрвати проћи *крваво кршћење*, како би се за свагда курталисали Срба” (Новак, В. нав. дело, стр. 774). И код Чучковића кроз *клање* се вршило „очишћење” *кољача* (48) – то је ритуално купање у крви, али овде је реч о *крви невиних*, због чега је је јасно ком пантеону припада „бог” таквог обреда. Хришћани би рекли да је време НДХ било доба када у паклу вероватно није био остао ниједан демон, сви су изашли на земљу, а они најгори сабрали су се у Јасеновцу.

58 Поручник Хајнц Херман Шуберт (Heinz Herman Schubert), који је уприличио смакнуће око 800 Јевреја у Симферопољу, изјавио је на суђењу: „Знам да је Олендорфу (генерал Otto Ohlendorf, командант Групе Д), било од највеће важности да људи који су стрељани буду убијани на најхуманији и војнички прикладан начин. Иначе би у супротном, кроз друге методе убијања, *морално најрезање* (*seelische Belastung*) било превелико, те би исцрпило одред” (Имамовић, Х. Излази човјек, (*S i c !*): *часопис за њо-еџичка исџираживања и дјеловања*, 27. јануар 2021, <https://sic.ba/esej/haris-imatovic-izlazi-čovjek-2/>). Термин „морално напрезање” очигледно показује да код обичних људи постоји граница у чињењу злочина. У Јасеновцу, али и у целој НДХ, почињена су тако гнусна злодела да она за хришћане могу бити објашњена само запоседнутошћу (в. Главуртић, М. нав. дело, стр. 264, 270–272). Наравно, то не ослобађа злочинце одговорности, јер су они *слободном вољом* допустили да њима, мало по мало, овлада Зли.

59 *Јн.* 14:30.

60 Рецимо, драстичним умањивањем броја жртава. Ту се лепо види да *где год је велика лаж, ту је и он* (Јеромонах Јован [Ђулибрк], Не-заобилазне стратегије, у: Младеновић, Р. и Ђулибрк Ј. ур. (1996), стр. 122–128). Штавише, и обртање истине, претварање пострадалог народа у геноцидаш-нацију, такође хришћанима јасно показује делатност „великог мајстора инверзија” (Главуртић, М. нав. дело, стр. 282).

нечастивог у Јасеновцу за хришћане је толико очигледна, да би то могло поткопати његова, иначе доста успешна, настојања да код савременог човека створи утисак да га нема⁶¹. То би могло и да објасни толику лаж и заборав овог амблематичког места у сакралној топологији савременог хришћанства.

Конечно, ту је и питање – зашто се то морало *баш нама* догодити? Хришћанство и иначе одликује настојање да се разуме смисао патње у историји⁶², а поготово су православни уверени да План постоји, те да нема философије историје без божанског домостроја (οἰκονομία)⁶³. У светскоисторијској драми важна улога припада народима⁶⁴, којима Господ, у склопу универзалног догађања спаса, даје посебне задатке.⁶⁵ „Смисао једног народа у свету јесте да нам открије Његово тајно лице”⁶⁶, а међу нашим хришћанским мислиоцима раширен је осећај да Срби

61 Данас је на делу „завера ћутања о ђаволу” (Јеротић, В. [2011] Новица Тадић и прича о ђаволу, *Књижевни листи*, год. 9, бр. 101 [1. септембар и 1. октобар]) „завера која почива на охолу-презривом бојкоту тог питања како „у ширим и у ужим теолошким хришћанским расправама”, тако „и код школованих и код мање школованих људи у Европи и Америци” (исто; такође и: Расел, Б. Џ. нав. дело, стр. 12). Напуштање концепта Злог архонта присутно је и у новијој хришћанској богословској литератури (Brown, D. R. *The Devil in the Details: A Survey of Research on Satan in Biblical Studies*, *Currents in Biblical Research*, Issue 9 [2011], pp. 200–227; видети: pp. 200–1). Но, не каже ли Бодлер („Великодушни коцкар” [Le joueur généreux], прича објављена 7. фебруара 1864) да се ђаво највише уплашио када је од једног проповедника чуо како јавно говори „да је највеће лукавство ђаволово да вас убеђује како он не постоји” (la plus belle des ruses du diable est de vous persuader qu'il n'existe pas). Срећом, вели даље ђаво у овој Бодлеровој причи, том проповеднику је мало људи поверовало. „Теолози су још пре неколико векова запазили да је ђаволове ортаке најлакше познати по томе што поричу постојање ђавола”, вели Сатана и код Колаковског (Колаковски, Л. (1990) *Разговори са ђаволом* [Rozmowy z diabłem, 1965], Београд: Београдски издавачко-графички завод, стр. 145)). И папа Јован Павле Други у проповеди од 13. августа 1986. изјављује: „Способност Сатане у свету је та да наведе људе да негирају његово постојање у име рационализма и сваког другог система мишљења који тражи све изговоре само да му не призна дело” (наведено у: Ди Нола, А. М. [Alfonso Maria Di Nola] (2008) *Ђаво* [Il diavolo: le forme, la storia, le vicende di Satana e la sua universale e malefica presenza presso tutti i popoli, dall'antichità ai nostri giorni, 1987], Београд: Слио, стр. 420).

62 Левит, К. нав. дело, стр. 28–29.

63 Шубарт, В. (Walter Schubart, 1897–1942), *Европа и душа Востока* (Europa und die Seele des Ostens, 1938), Русская идея, Москва 2000, стр. 118–119, <https://sn.rs/4zgl5>

Шубарт каже да просечан Енглез у историји не види никакав дубљи план, историју за Енглеза праве људи – попут њега, који конструише машине и путеве (242); међутим, Рус чим мисли о историји одмах почиње да мисли – о Богу, и о његовом Плану (107–110).

64 „У историји света имамо посла с јединкама које су народи” (Хегел, Г. В. Ф. *Философија историје*, исто, стр. 19).

65 Левит, К. нав. дело, стр. 30, ф. 2.

66 Сиоран, Е. (2010) *О Богу, о музици, о љубави*, Пожаревац: Центар за културу, Едиција Браничево, стр. 27. Сиоран верује да се „Бог клацка између Русије и Шпаније” (27), па чак и да је „Руски и шпански атеизам инспирисао Свевишњи” (28). Међутим, данас су Шпанци, као и други западно-европски народи, прилично дехристијанизовани (удео католичких верника спао је с 83% [1965] на 28% [2008]; Јевтић, М. (31. мај 2020) Да ли Хрватска римокатоличка црква размишља о својој будућности, *Полићика*, <https://sn.rs/jp6x0>). С друге стране, у данашњој Русији на делу је ренесанса

живе у „жаришту онтолошке драме светске историје”⁶⁷ и да „Бог нешто хоће од нас.”⁶⁸ Неки наши хришћански писци сматрају да је наша целокупна концепција нације заправо *сјасењска*⁶⁹, да је повесни задатак нашег народа „да есхатолошким сведочењем Косовског Завета подсећа свет на *Царство Небеско као смисао историје*”⁷⁰, те да смо један од малобројних, преосталих народа који „задржавају зацарење сина погибли”⁷¹.

Али, ако је тачно да смо као народ на изванредан начин „богоизабрани”⁷², зашто Јасеновац? Више је места у Светом писму у којима се и казна сагледава као вид Божије љубави.⁷³ Тврди се да су Јевреји, што су више страдали и потом се подизали, више веровали у своју изабраност и Божју вољу.⁷⁴ Није, међутим, јасно за шта тачно може да буде тако страшна казна као што је Јасеновац. Николај Велимировић помиње мало, петнаестогодишње девојче Јану, које је, уочи рата, проковало (босо, обучено у сељачко одело, неписмено): „Зло ће велико доћи на овај народ, драле, ако се брзо народ не покаје и не врати Богу. [...] Неки црни душмани навалиће на ову земљу, драле, и биће веће сече него икада”, па се то сматра опомињућом најавом Јасеновца.⁷⁵ Али, Срби уочи рата тешко да су били већи грешници него други народи, па ипак су добили Христов венац од трња – Паг, Јадовно,

хришћанства, те је у последњих 25 година изграђено 25.000 цркава (три дневно) и 800 манастира (нови манастир на сваких 11 дана; видети: Антонић, С. (2020) *Демоншажа културе: њрилози за социологију српској друштва*, 2. прош. изд., Београд: Catena mundi, стр. 19).

67 Пушоњић, С. нав. дело, стр. 25.

68 Исто, стр. 102; Пушоњић каже да нам „Бог дошаптава шифре и поруке” (104), те стога ваља „упрегнути цело своје биће да бисмо разумели Божију вољу, а затим дух и мишице да је испунимо” (102).

69 „Три су различита концепта нације: романски концепт нацију разумева као свакодневни плебисцит, у германском контексту националну припадност одређују крв и тло, а у словенском контексту нација се везује за појмове месијанизма и спасења. [...] Код Руса и код Срба овај увид је добио карактер месијанизма” (Младеновић, М. Национализам и рат, Младеновић, Р. и Ђулибрк Ј. ур. (1996), стр. 213–218; наводи су на стр. 213 и 217).

70 Арсенијевић, М. Православље и рат, Младеновић, Р. и Ђулибрк Ј. ур. (1996), стр. 219–235; навод је на стр. 225, изворно истицање.

71 „Управо православно Словени – пре свега Руси и ми Срби – остају последњи озбиљни народи који задржавају зацарење сина погибли (‘катехон који задржава’ [мисли се на речи Св. Павла: „тајна безакоња већ дејствује, само док се уклони онај који сад задржава”; 2. Сол. 6–7 – С. А.]). [...] Православно-словенска цивилизација заснована је на вишој истини идеала ‘Царства Небеског’. [...] Историја Русије је саставни део историје спасења људског рода [...], појам вишег смисла који је Господ подарио појединим народима” (Ранко Гојковић, интервју, у: Милана Бабић, Русија је срушила седам империја зла’, *Нови Сјангарг*, 24. април 2021, <https://sn.rs/5fg98>).

72 Пушоњић, С. нав. дело, стр. 24.

73 „Кога љуби Господ, онога кара”, каже се у Причама Соломоновим (Прич. 3, 12), а исто потврђују и апостоли Павле (Јевр. 12, 6) и Јован (Откр. 3, 19).

74 Левит, К. нав. дело, стр. 238–239.

75 Велимировић, Н. *Сабрана дела*, књ. 10, [Разни чланци, беседе и студије], репринт изд., ур. епископ Лаврентије са сар. (2013), Шабац: Глас цркве; нав. у Маравић, М. нав. дело, стр. 398–401.

Прибиловци, Јасеновац... Да ли се, као што верују Јевреји, светскоисторијски народи строже кажњавају од других?⁷⁶

Посебно је за нас као хришћане болно питање зашто су нас, баш као хришћане, у Јасеновцу мучили и сатирали други (номинални) хришћани.⁷⁷ То је констелација знатно другачија од оне у Аушвицу. Јован Мирић приповеда о тетки која му је, 1989, казујући о покољу 1941. у селу Крбавици – а који је, као и већина других, остао некажњен – рекла: „Њих је њихов бог сачувао, а нас наш није.”⁷⁸ Постоји тумачење да је Јасеновац јасно раздвајање „два бога” – „Злог Демијурга” и „Доброг Бога”, „јер, како би иначе кротки и наивни Срби другачије познали” ову разлику, „ако не у крви своје деце?”⁷⁹ Нема сумње да јасеновачки злочинци нису хришћани, већ *издајнице Христа* – крв деце увек је крв Христова, то је *трех који њоубљује без остатака*.⁸⁰ Већ је речено да је Јасеновац за хришћане луциферијански темплум, синагога сатанина, слика и прилика антицркве, а погађа и помисао да су се у њој често истицали „од Завета отпали Срби”.⁸¹ Међутим, можемо се питати није ли таква есхатолошка педагогија одвећ болна да би била потребна, ма колико да смо се на њу као народ свикли.⁸²

76 Мисли се да Бог у својој борби са Сатаном тражи савезнике међу људима, посебно међу владарима (Главуртић, М. нав. дело, стр. 143), али и међу народима. Нелојални савезник може бити много теже кажњен него неко ко је неутралан.

77 Није реч само о непосредним убицама, већ и о тврдњама да је НДХ настала као учинак Божијег провиђења („Божје провидности”, како је то објаснио Славко Кватерник у декларацији о проглашењу НДХ; в. Matković, Н. (2002) *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, 2. dopunjeno izd. Zagreb: Naklada Pavičić, str. 60–61 <https://sn.rs/sdnrp>), односно о тврдњи надбискупа Степинца, у окружници клеру, да је успостављање НДХ код свих тамошњих „гласника Христова еванђеља” довело до тога „да је и у нашим жилама живље заколала крв, да је и у нашим грудима живље закуцало срце” (наведено у: Krišto, Ј. (1995) *Katolička crkva u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Časopis za savremenu povijest*, vol. 27, br. 3, str. 461–473, <https://hrcak.srce.hr/213628>; навод је на стр. 461–462.)

78 Мирић, Ј. (2018) *Призори моралне свесности*, Београд и Нови Сад: Алгоритам и Балканија, стр. 89.

79 Петровић, Е. (15. новембар 2020) Свети језуити и несвете катехете, *Словенски весник*, <http://sloven.org.rs/srb/?p=19703>.

80 „Није могуће да не дођу саблазни; али тешко ономе преко кога долазе. Боље би му било да му се воденични камен објеси о врат и да га баце у море, него да саблазни једнога од ових малих” (Лука 17: 1–2). „А који саблазни једнога од ових малих који вјерују у мене, боље би му било да се објеси камен воденички о врат његов, и да потоне у дубину морску” (Матеј, 18:6).

81 Пушоњић, С. нав. дело, стр. 25. Наш сукоб с носиоцима политичке културе која је изнедрила НДХ (в. Антонић, С. (2021) Идејна основа „продуженог геноцида” над Србима у Хрватској, у: *Савремено стање идентитетског крајишких Срба*, Нови Сад: Матица српска, стр. 123–144, <https://sn.rs/8dwnd>) заправо је „онтолошког карактера, а не тек дневно-политичког или државно-територијалног” (Пушоњић, С. нав. дело, стр. 272). Он се тиче *ошталости од Завета*, које „мучи и прогања као памћење крви, те се чини да ће душевни спокој бити досегнут само затирањем” Заветног народа од кога се отпало (272). Тако ће, изгледа, бити и даље, јер тако мора бити, „све до суштинског и коначног – Заветног разрешења”, до „разрешења по Заветној вертикали” (271–272).

82 Арсенијевић, М. (нав. дело, стр. 232) каже да су „у нашем ратном предању најлепше приче и песме не о победама већ о поразима. Зашто? Зато што је српски хришћански војник [...] некако присније (тада – С. А.) осећао близину Божију, близину Царства Божијег и [...] сазнавао праву истину о себи и свом призивању у историји”.

У сваком случају, реч је о „језивом проблему страдања” који се, за хришћане, разрешава тек у „васкресењу с Христом”⁸³, тек са оном поплавом среће и светлости што ће заплуснути праведнике и невинне. Но, дотле ваља живети с траумом и са увидом да је држава вишекратног геноцида, чије је Јасеновац седиште, на више начина историјски добитник – што може бити протумачено само као још један знак да се у овом палом свету, до даљег, *злочин исїлаїи*⁸⁴. Иако су у првој и најпознатијој поеми о Покољу главне посттрауматске емоције „мржња” и „освета”⁸⁵, у стварности је превладало чуђење и страх од понављања⁸⁶. Суочавање са овом траумом у нашој култури није далеко одмакло⁸⁷, премда снага патње често болно и плодно прокушава душу, доносећи дубље увиде у *гоїађање сїаса*.

Хришћански одговор на јасеновачку трауму могао би бити и уверење да ће Бог, у вечности, избрисати Јасеновац – као да се није догодило – и тиме угасити бол свих пострадалих мученика, као и њихових потомака. Тај одговор је специфично хришћански. Аристотел је веровао да „ни богу није могуће да учини да није било оно што се већ догодило” (Arist. *Nik. Eth.* 1139b; VI, ii, 6)⁸⁸, из чега је произашло схоластичко: *Quod factum est, infectum esse nequit* (Што се десило, не може а да се није десило). Међутим, већ је Петар Дамјан (лат. Petrus Damianus; vivebat 1007—1072) устврдио да нема разлога за неверицу у моћ хришћанског Бога да учини да није било оно што је било⁸⁹, а с чиме су се свесрдно сагласили и Тома Аквински⁹⁰,

83 Преподобни Јустин Ћелијски, „Наш оптимизам – њихов песимизам” (1923) у: *Сетїве и жеїїве: чланци и мањи сїиси*, Сабрана дела Светог Јустина Новог у 30 књига, књ. 20, Манастир Ћелије код Ваљева, Београд, 2007, стр. 73; Маравић, 424.

84 „Држава која је *некажњеним їноцидом* успела да у потпуности оствари своје националистичке циљеве, главним празником слави свој највећи злочин (Олују – С. А.). [...] САД, Британија, Француска, Немачка и Италија [...] на проглашени Дан жалости, 5. август 2015, у Београду нису спустиле своје заставе на пола копља” (Б. Јовановић, нав. дело, стр. 118; 100; моје истицање). „Чињеница је да је *велико зло* почињено над Србима у Хрватској у 20. веку остало *некажњено* и да је етнички чиста Хрватска настала ‘геноцидом каме и маља’ (1941–1945), ‘планираним изгоном’ преосталих Срба (1995), спаљивањем затечених српских књига и српских кућа (1991–2010), а да тај *злочин еїских размера* ‘политички коректна’ ЕУ уопште није регистровала” (Илић, С. (2021) *Зло у књижевности и култури: колонијални ум срїске їранзиције*, Београд: Catena mundi, стр. 171; изворно истицање).

85 „И мржња плану. Остави ме туга” (Иван Горан Ковачић, *Јама*, IX, 30), „Осветник се јавља!” (X, 39), јер „осветом букну крви проливане” (X, 42), у часу кад „свету слободу и освету слутим” (X, 68).

86 Илић, С. нав. дело, стр. 181–216.

87 То се, рецимо, види по малобројности књижевних дела, посебно романа, за ових осамдесетак година, чија је тематика везана за Јасеновац и Покољ: Горан Чучковић, *Јегење боїова* (1983); Боба Благојевић, *Пуїњица: два деїїњсїва* (2002); Лепосава Исаковић Миланин, *Живої и оно груїо* (2012); Славица Гароња, *Парусија, їласови исїод їаїраїи* (2018), Игор Маројевић, *Осїаци свеїа* (2020).

88 Аристотел (1980) *Никомахова еїїка*, Београд: Београдски издавачко-графички завод, стр. 145.

89 Нав. у: Шестов, Л. И. (2017), *Афїны и Иерусалим*, Москва: РИПОЛ классик, <https://sn.rs/hdjm>, стр. 19.

90 Thomas Aquinas, *Summa Theologicae*, I, xxv: 5.

Серен Кјеркегор⁹¹ и Лав Шестов⁹². Заправо, само помисао на потпуно брисање јасеновачког зла, у вечности, може разрешити теодикејску недоумицу која нам се јавља. Хришћанин који верује да ће Бог љубави и правде избрисати Јасеновац, за све људе у вечности (укључив и покајане злочинце, те њихове покајане потомке), тиме може умирити сопствени ужас и бол због страдања новомученика у *зломесџу*.

Тако овај оглед, који управо завршавамо, показује која све суштинска питања живота и историје, религије и културе, отвара само једна реч, можда и најстрашнија на свету – Јасеновац.

ЛИТЕРАТУРА

- Адорно, Т. (1979) *Нејативна дијалектика* (изв. 1966), Београд: Београдски издавачко-графички завод.
- Антонић, С. (2021) Идејна основа „продуженог геноцида” над Србима у Хрватској, у: *Са-времено стање идентитетна крајинских Срба*, Нови Сад: Матица српска, стр. 123–144, <https://sn.rs/8dwnd>.
- Антонић, С. (2020) *Демонија културе: ирпозити за социологију српској груштва*, 2. прош. изд., Београд: Catena mundi.
- Антонић, С. (2012) *Ђаво, историја и феминизам: социолошке иустоловине*, Крагујевац: Центар слободарских делатности, <https://sn.rs/tx1sf>.
- Батај, Ж. (1977) *Књижевност и зло*, Београд: Београдски издавачко-графички завод.
- Брдар, М. (2015) *Између бездана и неба: кришка Декартовој иројрама рационалностиричној уштељења као херменеутика нововековне филозофије*, Београд и Сремски Карловци / Нови Сад: Институт друштвених наука и Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Brown, D. R. (2011) The Devil in the Details: A Survey of Research on Satan in Biblical Studies, *Currents in Biblical Research*, Issue 9, pp. 200–227.
- Глауртић, М. (1978) *Сатана*, Београд: ауторско издање.
- Ди Нола, А. М. (2008) *Ђаво*, Београд: Clío.
- Жуњић, С. (2009) *Модерност и филозофија: разматрања о духу времена са размеђа векова*. Том 1, *Наслеђе Модерне*. Београд: Plato Books и В & S.
- Илић, С. (2021) *Зло у књижевности и култури: колонијални ум српске иранзиције*, Београд: Catena mundi.
- Јовановић, Б. (2016) *Антропологија зла*, Београд: HERAedu.
- Кант, И. (1990) *Религија у границама чистиој ума*, Београд: Београдски издавачко-графички завод.
- Колаковски, Л. (1989) *Ђаво у историји*, Бањалука: Глас.
- Колаковски, Л. (1990) *Разговори са ђаволом*, Београд: Београдски издавачко-графички завод.
- Колаковски, Л. (1992) *Религија: Ако нема Бога... О Боју, ђаволу, иреху и осталим бријима такозване филозофије религије*, Београд: Београдски издавачко-графички завод.

91 „За Бога је све могуће.” Kierkegaard, S. (2000) *Strah i drhtanje: dijalektička lirika Johannaesa de Silentija* [*Furcht und Zittern*, 1843, prijevod Branko Miloš]. Split: Verbum, <https://sn.rs/2lyb5>, стр. 60.

92 „За Бога ништа није немогуће” („Для Бога нет невозможного”). Шестов, Л. И. нав. дело, стр. 25.

- Krišto, J. (1995) Katolička crkva u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 27, br. 3, str. 461–473, <https://hrcak.srce.hr/213628>.
- Крстић, Д. (2014) *Психолошке дилеме: људски психолошке хронике [1960–1969]*, Нови Сад: Балканија.
- Крстић, П. Аушвиц: скандал за мишљење или скандал мишљења, *Холокауст и филозофија*, ур. Лошонц, М. и Крстић, П. (2018), Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију, стр. 198–230, <https://sn.rs/xt6k1>.
- Кучинар, З. (2011) *Филозофија чина Аугустина Тешковској и Мозеса Хеса*, Београд: Plato Books и Б & С.
- Левит, К. (1990) *Свјетска љовијест и доаћање сјаса*, прев. Вукић, М. Загреб – Сарајево: Аугуст Цесарец – Свјетлост.
- Лиотар, Ж. Ф. (1990) *Постмодерна љојумачена дјечи*, Загреб: Аугуст Цесарец и Напријед.
- Лолић, М. (2011) Да ли је Кантово схватање радикалног зла довољно радикално, *Филозофија и друштво*, Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију, год. 28, бр. 4, стр. 23–36, <https://sn.rs/u1n44>.
- Маравић, М. (2020) *Филозофија физикалије у крују двојке: дневник физикалица (1) у чејири сјошине слова, леја Госјодњеј 2019*, Београд: ауторско издање.
- Matković, H. (2002) *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, 2. dopunjeno izd. Zagreb: Naklada Pavičić, <https://sn.rs/sdnrp>.
- Мирандола, Ђ. П. (1994) *Говор о досјојансјиву човекову*, с латинског превео Синан Гуђевић, Београд: Филип Вишњић.
- Мирлић, Ј. (2018) *Призори моралне свесји*, Београд и Нови Сад: Алгоритам и Балканија.
- Младеновић, Р. и Ђулибрк Ј. ур. (1996) *Јајње Божије и звијер из бездана: филозофија рајна*, Зборник радова с другог богословско-филозофског симпозиона у дане светих Кирила и Методија, ур. Радош М. Младеновић и јерођакон Јован [Ђулибрк], Цетиње: Светигора.
- Николић, Н. (2015) *Јасеновачки лојори*, 1. изд. 1948, Београд: Жагор, ННК Интернационал и Конрас.
- Новак, В. (1948) *Магнит Сримен: љола вијека клерикализма у Хрвајској*, Загреб: ауторско издање.
- Ото, Р. (1983) *Свјето: о ванразумском у љојму дожанској и њејовом односу љрема разумском*, превео Владимир Премец, Сарајево: Свјетлост.
- Пушоњић, С. (2019) *Идоли љоробљеној свјета: ојлеги, есеји, сведочансјива*, Београд: Виогор.
- Расел, Б. Ц. (1995) *Принци љама: радикално зло и моћ добра у исјорији*, Београд: ПОНТ.
- Сиоран, Е. (2010) *О Боју, о музици, о љубави*, Пожаревац: Центар за културу, Едиција Браичево.
- Sontag, F. (1970) *The God of Evil: An Argument from the Existence of the Devil*, New York: Harper and Row.
- Хегел, Г. В. Ф. (2006) *Филозофија исјорије*, с немачког превео Зец Б., Београд: Федон.
- Cohen, A. A. (1981) *The Tremendum: A Theological Interpretation of the Holocaust*, Crossroad, New York.
- Чучковић, Г. (1988) *Јегење дојова*, Земун: Арион.
- Џацић, П. (1991) *Нова усјашка држава?: од Анјје Сјарчевића до Павелића и Туђмана* – 3. допуњено изд., Београд: Политика.
- Шестов, Л. И. (2017) *Афины и Иерусалим*, Москва: РИПОЛ классик, <https://sn.rs/hdjms>.
- Шубарт, В. (2000) *Евроја и душа Восјока*, Москва: Русская идея, <https://sn.rs/4zgl5>.

Slobodan Antonić
University of Belgrade, Faculty of Philosophy – Department of Sociology, Belgrade

THE TRAUMA OF JASENOVAC

Abstract: The Jasenovac War Camp is characterised by massive sadistic crimes, unique in history. Therefore, Jasenovac is not only our national trauma but also an equally serious trauma for the mankind and the Christianity. Jasenovac, maybe even more so than Auschwitz, raises the question of human nature and human will for domination over nature and history, while on the other hand, it actualizes the issue of understanding God's Providence and history as manifestation of salvation. The trauma of Jasenovac can be overcome first of all in culture – as a universal field of poiesis which includes art, philosophy, religion and science – and this paper is my own contribution to its overcoming.

Key words: *evil, suffering, philosophy of history, theodicy, unpunished genocide*